

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 19, No. 38, Winter 2021

**A Comparative study of Daiva's Sin and its Evolution in the
Stories of Ancient Iran and Ta'zieh's of Daiva's Tying Thumb
Based on Six Poetic Verses ***

Mahdi Mohamadi.¹, Adel Meqdadian², Abolfazl Tajik³

1.Introduction

The presence of demons as evil and demonic beings in epic literature as well as religious epic narrations is very abundant. Hence, the demons' story is also considered a style in religious erature. In ancient religious texts, the demon was the main manifestation of evil and the devil's army. For example, in Zoroastrian texts, vicious traits such as greed, anger and aggression were appeared in the form of demons such as Az, Ishma and Aži dahāka.

By sinning human beings, these demons gained power and were weakened by their piety. In different historical periods, the use of this word has not been limited to the attributes of vice, but sometimes it was also used to refer to the enemy or all non-Zoroastrians. (See Akbari Mafakher, 2008, p. 53-55). In the Islamic era, the word demon maintained its negative position. As time has passed since the arrival of Islam in Iran, this ancient concept has become more and more intertwined with Islamic texts, so that it finds a place in religious texts,

*Date received: 04/12/2019

Date accepted: 28/01/2021

¹ **Corresponding author:** Assistant Professor, Department of History of Islam, International University of Ahlulbayt , Tehran, Iran, Email: mohamadi@abu.ac.ir

² Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, International University of Ahlulbayt, Tehran, Iran, Email: meghdadiyan@gmail.com

³ Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, International University of Ahlulbayt, Tehran, Iran, Email: a.tajik1100@gmail.com

such as taziyehs. In taziyeh, the demon no longer refers to the evil of antiquity and Zoroastrian texts. It is a creature that has chosen the wrong path and not inherently evil. In taziyeh ceremonies, tying the demon's thumb also appears in this form. (See Karami and Parsapour, 2016, p. 73). The demon of taziyeh lived thousands of years before the creation of Adam, and he is depicted as a male, huge and violent creature that has been harassing creatures. Because of this behavior, Imam Ali (PBUH) appeared to him in the form of a teenager slapped him hard and tied his thumb with a rope or a strand of hair. The demon wanders until the creation of Adam. After that, he goes to the service of the divine prophets, but none of them can heal the wound caused by the slap or open his thumb. Eventually, with the advent of Islam, the demon went to the Prophet and at his command, Imam Ali opened his thumb and the demon became a Muslim. This research seeks to answer the following questions about this story.

In the pre-human era, what sin did the demon commit that was punishable? What are the similarities between the sins of demons, as expressed in the Taziyeh texts, and the actions of ancient demons? How did his punishment relate to the nature of his sin? During his imprisonment, what process of transformation did the demon undergo that led to his conversion to Islam? In this research, it is assumed that the greatest sin of the demon is oppression and extravagance against the natural world and then his arrogance towards God, which is manifested in the form of aggression. The slap seems to have been the punishment for the sin of arrogance, and tying the thumb, the punishment for the sin of oppression and extravagance, because in this way, the demon could no longer eat. For a long time, demon's life was marked by pain and hunger, His repeated frustrations caused him to despair of his situation and wish for death. His greed and arrogance disappeared in this austerity and rationality replaced it.

2.Methodology

The method of this research is descriptive-comparative. In this study, by comparing the texts of the taziye of the demon's tying thumbs, a description of the demon's sin and his transformation process is obtained. Then, examines the extent of its compatibility with pre-Islamic texts and its derivations from Islamic sacred texts, by matching it with the ancient heritage.

3.Discussion

One of the styles of religious literature is the demons' stories (cf. Karami and Parsapour, 2016, p. 73). The demons, along with the gods and human beings form a triad of mythological thought systems. Of course, demons were not bad from the beginning (Cf. Amuzgar, 1992, p. 16-22). And, they may have found their way among the gods, but some of their betrayals and turning their backs on the gods and associating with human beings made them removed them from the ranks of the gods. The demon also had a sinful background. Anger, covetousness, greed and such traits, practically led the demons into rebellion against the gods. In Islamic literature, there is also talk of demons. This autonomous being is known in Quranic-hadith texts by the keyword of jinn. The general meaning of the demon as a metaphor of the devil, Iblis, Satan, the Giant, the Jinn, the Al , davālpā , Nasnas and other evil creatures can be traced in the oral and official texts of the Islamic period (Ebrahimi, 2013, p. 71). in the literature of religious myths, such as the fiction literature of taziye, these jinns are also referred to as demons. The tribe of jinns or demons are themselves divided into two categories. The jinn of the believer and the jinn or the demons of the infidel. The unbelief of demons in taziye texts is very similar to those told in the mythological literature of ancient Iran. The aim of this research is to study the nature of sin of demons and their

transformation in the myths of ancient Iran and compare it with the *taziyeh* of tying the thumb of a demon.

Mythical demons also have a lot in common with the attributes of vice and the army of ignorance in Islamic traditions. For example, the demon Az, who has an insatiable characteristic and is devoured by the devil at the end of the world, is one of the demons of *Shahnameh*. In Persian and Zoroastrian mythology, the demon Az, is one of the strongest allies and accomplices of the devil. In fact, he is in charge of the army. The description of Az in *Bundahis* (Primal Creation) is as follows: "Az is the demon who ... will not accumulate and doesn't satisfied if everyone gives him the desire of the universe. (Bahar, 2018, p. 120). From a comparative point of view, , it is not without merit to mention that according to one of the texts of *Ta'ziyeh*, Imam Ali considers tying the hand of a demon in order to prepare creation for the creation of human. In this way, the conditions of human creation in Avestan texts are compatible with this text of *taziyeh*, because because in the thought of ancient Iran, after Devil was raised by Jahi, he killed cows and kiyomars in the universe (material world). After that, the battle between Ahuraians (good people) and the devil began in order to prepare the ground for the creation of human. (See Hinnells, 1989, pp. 89-91). Trumad/ Tromti or the demon of arrogance is a female demon who creates arrogance and selfishness, Just the opposite of Sepandarmaz who is a symbol of humility (ibid., p. 45). "Ishma" (the demon of anger (Avestan) *aēšma* is the enemy of "Soroush") which means the demon of anger and extreme violence and is the embodiment of cruelty. (Hinnells, 1989, p. 83; Bahar, 2018, p. 120). There have been other demons in the mythological literature of Iran. The demon of death (Oshidari, 1992, p. 106), the demon of lust and anxiety who are the children of the devil. (Zomorodi and Nazari, 2011, p. 62; Hinnells, 1989, p. 88). *Aži dahāka* is a destructive demon and devours a third of the creatures and damages fire, water

and plants at the end of the world (Hinnells, 1989, p. 85). Although demons are inherently evil in the mythological literature of ancient Iran, in addition to their own control over their sin, they have also gained power through the sin of human beings. But between the demons of post-Islam and the demons of Iran, the difference is that the demon no longer refers to evil in ancient times and Zoroastrian texts, but is a creature who has chosen the wrong path and not inherently evil. Demon is the name of a group of Aryan gods that were worshiped by the people of Iran (Akbari Mafakher, 2008, p. 52) But gradually they faced the gods of Asura or Ahura and became equivalent to the devil (see Amuzgar, 1992, p. 16-18).

One of the characteristics of demon stories in Islamic taziye texts is the stages of demon evolution. This evolution is explained in the texts of Taziye as follows: He was slapped hard by Imam Ali (PBUH) and his two thumbs are tied by the Imam with a palm leaf or in other words with a hair strand. The slap was so severe that his face was wounded and until he is healed by the Imam, blood and pus will come from it. (G2) Humiliation of the demon is one of the goals of Imam Ali which is stated in this text: I am a lion and you are a lowly fox foe me / O shameless, You are being captured by me now (p. 179).

Therefore, in explaining of this research, it should be said that what is mentioned in the stories of the demons as a punishment for the sins of the demon, that is, the tying of his thumb by Imam, is so that the demon can no longer express himself through his own oppression, and this is what caused the demon to repent and eventually be forgiven. This study examines the issue of similarity of Iranian mythical demons, and it determines the degree of similarity and distinction between mythical demons and demons of religious literature, by examining the types of demons in mythological literature

and its similarity with the vicious traits in Islam and how the demon repents after being punished for its work.

4. Conclusion

The symbol of the "demon" as a symbol of evil in ancient times continued to live in the Islamic era with changes. This change in the texts of Taziyeh which is related to tying the thumb of the demon is mostly seen in the fact that although the demon is a bad being, he is not an inherent evil and is acquired, and he can be guided and developed by being in the right way. The demon has vices in the pre-creation period, so that his greatest sin is his cruelty and extravagance towards nature. The demon stories in ancient Iran and the taziyeh of "The tying of the demon's thumb by Imam Ali (PBUH)" similarly have considered the reason for the limitation of demons to provide the conditions for human creation. Infinite killing, high aggression and demon's arrogance against God were his most important sins that took away the ability to understand from the demon. Thus the demon had become a disorder for creation. Hence, the demon in the story of tying the thumb is very similar to the ancient demons such as Az, Ishma and Aži dahāka and a number of other demons such as arrogance and idolatry. His way of getting rid of moral vices is similar to the way of getting rid of the demon Az, that is, suffering from hunger, which causes contentment, curbs greed, anger, and oppression, and then, it brings wisdom and reasoning in the evolved existence of the demon.

Keywords : Daiva, Āz, tying thumbs, Tazieh, Imam Ali

References [In Persian]

- Akbari Mafakher, A. (2008). Divan in Avestan and ancient Persian texts. *Journal of Iranian Studies*, Year 7 (14), 51-64 [in Persian]
- Amoozgar, J. (1992). Critique and opinion: Demons were not demons in the beginning. *Kalk*, 30. [in Persian]
- Bahar, M. (1997). *A study in Iranian culture*. Tehran, Fekr-e Rooz. [in Persian]
- Ebrahimi, M. (2013). A study of the conceptual evolution of the demon in social history and oral literature. *Bi-Quarterly Journal of Culture and Public Literature*, 1 (2), 53-53. [in Persian]
- Gilani graduate, diploma, manuscript number 75/565 in the National Library of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Hinels, J. (1989) *Understanding Iranian mythology* (J. Amoozgar, & A. Tafazli, Trans.). Tehran, Cheshmeh. [in Persian]
- Karami, A., & Parsapour, Z. (Summer 2016). Analytical recognition of less known genres in the literary type of Alavi poetry. *Quarterly Journal of Literary Theory and Studies*, 1, (3), 55-78. [in Persian]
- Oshidari, J. (1992). *Encyclopedia of Mazdisna, explanatory dictionary of Zoroastrianism*. Tehran: Markaz Publishing. [in Persian]
- Zomordi, H., & Nazari, Z. (Spring and Summer 2011). Traces of the demon in Persian literature", *Allameh*, 31, 55-98. [in Persian]

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نوزدهم، شماره سی و هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

بررسی مقایسه‌ای گناه دیو و تحول آن در اسطوره‌های ایران باستان و تعزیه‌های شست‌بستن دیو*

مهدی محمدی (نویسنده مسئول)^۱

عادل مقدادیان^۲

ابوالفضل تاجیک^۳

چکیده

دیو در ادیان باستانی و ادبیات اسطوره‌ای ایران مصداق بدی و شر بود. تجلی این بدی در آیین زرتشتی در قالب صفات رذیله و در تاریخ باستان به عنوان افراد منحرف یا دشمن تصویر می‌شد. در دوران اسلامی و در ادبیات سامی نیز همانندهایی برای این مفهوم و نماد وجود دارد. غول، شیطان و جن، امتدادی از دیو باستانی است. در داستان تعزیه شست‌بستن، با همین نماد برخورد داریم. تجلی آرز، خشم یا ایشمه و آژدهاک در دیو تعزیه شست‌بستن، عناصر ایرانی این مفهوم را تشکیل می‌دهند و روند تحولی دیو در تعامل با انبیای سامی و نهایتاً تحول شخصیتی دیو به دست امام علی حاکی از پذیرش و شکل و رنگ یافتن این اسطوره در قالب حقایق اسلامی است. این پژوهش سعی دارد با بررسی متن شش اثر تعزیه‌ای که در آن سخن از گناه دیو و تحول اوست، میزان تطبیق آن را با ماهیت دیو در ادبیات باستانی نشان دهد.

واژه‌های کلیدی: دیو، آرز، شست‌بستن دیو، تعزیه، امام علی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۹/۲۳

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۰۹

Doi: 10.22103/jis.2021.14753.1972

۱. استادیار گروه تاریخ اسلام دانشکده علوم اسلامی دانشگاه بین‌المللی اهل بیت، تهران، ایران
mohamadi@abu.ac.ir

۲. استادیار گروه ادیان و عرفان دانشکده علوم اسلامی دانشگاه بین‌المللی اهل بیت، تهران، ایران
meghdadiyan@gmail.com

۳. استادیار گروه ادیان و عرفان دانشکده علوم اسلامی دانشگاه بین‌المللی اهل بیت، تهران، ایران
a.tajik1100@gmail.com

۱. مقدمه

حضور دیوان به عنوان موجوداتی شرور و اهریمنی در ادبیات حماسی و نیز نقل‌های حماسی دینی به شدت پر رنگ است. در ادبیات عرفانی هم دیوان به عنوان شیاطین یا نفس آدمی حضور دارند. بعضی محققان، دیوانه را سبکی در ادبیات مذهبی دانسته‌اند که نمونه مورد نظر آنان، همین داستان «شست‌بستن دیو» است (ر.ک. کرمی و پارساپور، ۱۳۹۵: ۷۳).

در دوران باستان متناسب با متون دینی، مظهر شر و عمده سپاه اهریمن را دیوان تشکیل می‌دادند. دیو در متون دینی باستانی - فارغ از تحولات آن در هند - مظهر شر و گاه خود شر است. در متون زرتشتی صفات رذیله مانند حرص، خشم و پرخاشگری در قالب دیوهایی چون آز، خشم و اژدها تکلی یافتند. با گناه کردن انسان‌ها این دیوان قدرت می‌یافتند و با پرهیزکاری آنها دیوان ضعیف شده، یکدیگر را از بین برده و نابود می‌شدند. در مقاطع مختلف تاریخی اطلاق این واژه منحصر به صفات رذیله نماند بلکه گاه به دشمن یا همه‌ی غیر زرتشتیان نیز همین لفظ اطلاق می‌شد (ر.ک. اکبری مفاخر، ۱۳۸۷: ۵۳-۵۵)؛ با این حال آنچه که در مفهوم دیو ثابت ماند، شر بودن آن در ادبیات فارسی بود.

در دوران اسلامی واژه دیو همچنان جایگاه منفی خود را حفظ نمود. این امر در متون حماسی مانند شاهنامه به کرات دیده می‌شود ولی انحصار به متون حماسی نیز نداشت بلکه در متون عرفانی نیز دیو به عنوان یکی از عوامل دوری انسان از خدا و مسیر سلوک یاد شده است. این گونه بود که دیو با ادبیات سامی مانند غول، جن و شیطان مساوی و هم‌ردیف گشت. تشابه این واژگان در دوران پسا اسلام با واژگانی چون دیو و اژدها، حفظ مفهوم منفی و عنصر شرارت در آنهاست. هر چه از بدو ورود اسلام به ایران می‌گذرد این مفهوم باستانی بیشتر با متون اسلامی عجین می‌شود، تا جایی که در متون دینی مانند تعزیه‌ها جایگاه به خصوصی می‌یابد. با بررسی متون تعزیه‌ای که دیو‌ها در آنها نقش آفرینند مشخص می‌گردد که دیو دیگر اطلاق شر دوران باستان و متون زرتشتی را ندارد، بلکه موجودی است که راه بد را انتخاب کرده و نه اینکه ذاتاً شرور باشد.

در مجالس تعزیه شست‌بستن نیز دیو در این قالب تکلی پیدا می‌کند. اگر چه مجالس تعزیه شست‌بستن به روایات متفاوتی نقل شده‌اند اما روند داستانی تقریباً مشترکی در همه آنها وجود دارد. در متن این تعزیه‌ها، دیو موجودی مذکر و عظیم‌الجثه بود که در هزاران سال پیش از خلقت حضرت آدم زندگی می‌کرد. وی خشونت زیادی داشته و به گونه‌ای دیوانه‌وار به آزار موجودات می‌پرداخت. به خاطر این رفتار، امام علی در قالب یک نوجوان بر وی ظاهر شده و بر او سیلی محکمی می‌زند و شست‌وی را با طناب یا یک تار مو می‌بندد. دیو تا زمان خلقت آدم سرگردان است. پس از آن به خدمت انبیای الهی می‌رود ولی هیچ‌کدام نمی‌توانند زخم ناشی از سیلی را مداوا نموده، یا شست‌وی را باز

نمایند، تا اینکه سر انجام با ظهور اسلام، دیو نزد پیامبر رفته، به دستور ایشان، امام علی شست وی را می‌گشاید و دیو مسلمان می‌شود. کلیت داستان در تمام نسخ همین است. حال پرسش‌های پژوهش این است که در دوران پیش از خلقت انسان، دیو چه گناهی مرتکب شده بود که مستوجب مجازات شد؟ گناهان دیو چگونه که در متون تعزیه‌ای بیان می‌شود، چه شباهتی با کردار دیوان باستانی دارد؟ مجازات وی چه سنخیتی با نوع گناه وی داشت؟ در طول دوران مجازات، دیو چه تحوّل‌ی یافت که منجر به مسلمان شدن وی شد؟

در این پژوهش فرض بر آن است که بزرگترین گناه دیو، ظلم و اسراف در حقّ عالم طبیعت و پس از آن تکبر وی در برابر خداست که در قالب پرخاشگری تجلّی می‌یافتند. از این منظر گناهان دیو در داستان شست بستن با دیوان باستانی آز، خشم یا ایشمه و آژدهاک و تعدادی از دیوان دیگر چون تکبر و بت پرستی شباهت دارد. راه رها شدن وی از ردائیل اخلاقی نیز به راه‌های رهایی از شر دیو آز در متون باستان بی‌شباهت نیست. به نظر می‌رسد سیلی جزای گناه تکبر و بستن شست، جزای گناه ظلم و اسراف بوده است زیرا این گونه دیو دیگر قادر به خوردن نبود. مدت زمان طولانی، زندگی دیو با درد و گرسنگی همراه بود و ناامیدی‌های مکرر موجب شد تا از وضعیت خود مستاصل شده، آرزوی مرگ کند. حرص و تکبر وی در این ریاضت از بین رفت و عقلانیت جایگزین آن گردید.

برای آزمون این فرضیات ابتدا به جایگاه دیو در ادبیات باستانی پرداخته می‌شود تا دیوانی که صفات مشترک با دیوهای نقل شده در نسخ تعزیه‌ها دارند شناسایی شوند. پس از آن بر اساس نسخ مجالس شست بستن به بررسی گناه وی پرداخته می‌شود. در نهایت مراحل تحول دیو بررسی می‌گردد. روش این پژوهش توصیفی و تطبیقی بوده و با توجه به وجود احادیثی در خصوص دیوان و شیاطین، به بررسی شش نسخه تعزیه شست بستن پرداخته‌ایم.

نسخ روایات استفاده شده در این پژوهش بدین ترتیب‌اند:

الف. روایت منظوم داستان «شست بستن دیو» با بیت عنوان «دیو را بستن و گشادن شاه/ شاه مردان علی است رهبر راه» در فارغ نامه سروده فارغ گیلانی به سال ۱۰۰۰ ه.ق. با نشانه اختصاری «ف» در این مقاله در ۱۳۴ بیت.

ب. روایت منظوم «آمدن دیو پُرعریو به سوی جناب نبوی و گشودن حیدر کرّار به امر رسول کبار(ص) دست اهریمن به تقدیر ذوالمنن و ظهور معجزه‌ی آن سرور» در کتاب *حملة حیدری* اثر ملّا بمانعلی راجی کرمانی (ح ۱۲۴۰ ه.ق) با نشانه ی اختصاری «ح» در این مقاله در ۱۰۰ بیت.

ج. مجلس تعزیه «شست بستن دیو» سروده میرزا محمدباقر معین البکا (۱۲۹۳ ه.ق)؛ نسخه خطّی به شماره ی ۲۰۲۴۲ مجلس شورای اسلامی با نشانه ی اختصاری «م» در این مقاله در ۱۴۵ بیت.

۵. مجلس تعزیه «شست‌بستن دیو» سروده میرزا بابا نایب شاکر تفرشی (۱۲۹۴ ه.ق)؛ نسخه خطی به شماره ی ۲۰۲۴۱ مجلس شورای اسلامی با نشانه اختصاری «ش» در این مقاله در ۱۶۴ بیت و ۱۱ بیت پیش-مجلس.

۵. مجلس تعزیه «شست‌بستن دیو» سروده شاعری نامعلوم (قبل از ۱۳۶۰ ه.ق)؛ نسخه خطی مربوط به شهرستان تفت با نشانه اختصاری «ت» در این مقاله در ۲۹۹ بیت.

۹. مجلس تعزیه «شست‌بستن دیو» احتمالاً سروده رجای زفره‌ای (بی تا) با نشانه اختصاری «ر» در این مقاله در ۱۴۶ بیت.

در پیشینه تحقیق این نوشتار دو گونه ادبیات پژوهشی وجود دارد: مورد اول پیرامون ماهیت دیوان در ادبیات پسا اسلام است. در این نوع نگرش علاوه بر ادبیات تفسیری و اثری که در تفاسیر و احادیث مرتبط با موضوع جن وجود دارد، می‌توان به ادبیات تعزیه‌ای نیز رجوع نمود. نادعلیزاده و محمدی (۱۳۹۸) برای بررسی همین ادبیات پرداخته‌اند.

دومین گونه ادبیات پژوهشی که بیشتر پیرامون آن کار علمی انجام شده است و مورد مراجعه نویسندگان در این تحقیق مقایسه‌ای نیز بوده است، ادبیات اسطوره‌ای و ایران پیش از اسلام در خصوص مسئله دیو است. به عنوان نمونه به این تحقیقات می‌توان اشاره کرد: آموزگار (۱۳۷۱)، اکبری مفاخر (۱۳۸۷)، (۱۳۸۸)، (۱۳۸۹)، (۱۳۹۱)، حیدری و قاسم پور (۱۳۹۴)، ابراهیمی (۱۳۹۲) و وجه نوآوری این پژوهش نسبت به موارد فوق الذکر اولاً به ادبیات پژوهشی آن که مقایسه‌ای و تطبیقی است باز می‌گردد و در وهله دوم مشخصاً به ریز موضوع گناهان دیو پرداخته است.

۲. بحث و بررسی

۲.۱. آفرینش دیوان

دیوان نام دسته‌ای از خدایان آریایی است که توسط مردم ایران پرستش می‌شده‌اند (اکبری مفاخر، ۱۳۸۷: ۵۲) ولی به تدریج در برابر اسورا یا اهورا قرار گرفتند و معادل اهریمن شدند (ر.ک. آموزگار، ۱۳۷۱: ۱۶-۱۸). در گاهان به فریب خوردگی دیوان اشاره شده است. (گاهان: ۲۹. ۲ و ۴) چگونگی و چرایی آفرینش دنیای تاریکی‌ها و بدی‌ها (قلمرو اهریمن) و خلقت دیوان و موجودات اهریمنی، به‌وضوح آفرینش مینوی اورمزد و موجودات اهورایی، در اوستا و کتابهای پهلوی توصیف نشده است. در متون باستانی نام دیوهای بسیاری آمده است، ولی آگاهی چندانی از آنها نمی‌توان به دست آورد و گاهی یادکرد آنها تنها در حد یک نام است.

همان‌طور که بدی در مقابل خوبی است، اهریمن نیز در برابر اورمزد و سپندمینو قرار می‌گیرد. برای هر کدام از امشاسپندان و ایزدان، هم‌اورد (همیستار در متن‌های پهلوی) یا

رقیبی ذکر شده است، اما با توصیفی کمتر و گاه بسیار مبهم. (آموزگار، ۱۳۹۵: ۴۱) اهریمن نیز مانند اهورامزدا در جهان مینوی امکان خلقت را داراست. اورمزد و اهریمن آفرینش‌های خود را ابتدا در عالم (mēnōg) که جهان موجودات بدون ماده است می‌آفرینند. اهریمن آفرینش مادی ندارد و آفرینش هرمزد به گروهی از خلق مینوی اهریمنی تن می‌دهد تا مردم آنها را ببینند و پرهیز کنند، با آنان را از میان ببرند از دیو‌های بسیار مهم دیو خشم و دیو آز است. سیارات نیز همه اهریمنانند، در برابر ثوابت که هرمزدی‌اند (بهار، ۱۳۹۰: ۵۹) آنها شش سردیو (به قولی هفت سردیو) مقابل امشاسپندان هستند که به ترتیب عبارت‌اند از:

الف. اکومن (اکه منه): دشمن بهمن است و نمادی است از بدانندیشی و آشتی ناپذیری. او پیام آور اهریمن است.

ب. اندر (ایندر، ایندره): دشمن اردیبهشت است. در آثار ودایی نام خدایی بسیار نیرومند است و بیشتر صفات او به ایزد بهرام و تعدادی از صفاتش به مهر منتقل شده است و خود در باورهای ایرانی به صورت دیوی در آمده است که آفریدگان را از نیکویی کردن باز می‌دارد. او ضد نظم و ترتیب است.

ج. ساوول (سروه): دشمن شهریور است و نمادی از شهریاری بد و ستمکاری. احتمالاً همان رودره سروه، خدایی از تبار دوه‌های هندی بوده است که در ایران، شهریاری بد و ظلم را تجسم می‌بخشد.

د. ناهیه (نانگه‌شیه): دشمن سپندارند که آفریدگان را از قانع‌بودن باز می‌دارد و آنان را ناراضی می‌سازد. او نیز احتمالاً تجسم ناستیه، خدایی از تبار دوه‌های هندی است. گاهی ترومد را که یکی از دیوان نشان دهنده غرور و نخوت است

ه. تیریز (تئیری): دشمن خرداد که گیاهان و دام‌ها را به زهر می‌آمیزد.

و. زیریز (زئیری): دشمن آرمرداد که زهر می‌سازد.

ز. در پاره‌ای از متون گاه خود اهریمن و گاه دیو خشم را می‌افزایند و بدین ترتیب رقم آنها به هفت می‌رسد. (آموزگار، ۱۳۹۵: ۴۲)

از میان این دیوان، آز، ترومد و خشم بیشتر به رفتارهای دیو داستان شست‌بستن شبیه‌اند؛ از این رو به توصیف آنها می‌پردازیم:

۱. آز: دیوی است که صفت سیری ناپذیر دارد و در پایان جهان، اهریمن او را می‌بلعد. آز در اوستا آزای (āzi) و در پهلوی آز (āz)، از دیوان دیوساز شاهنامه است. فردوسی در جای‌جای شاهنامه از زبان خویش و موبدان و نصیحتگران، زیان او را بر آدمیان، به خصوص صاحبان زر و زور اشاره نموده است (شجری، ۱۳۸۲: ۶۶). دیو آز در اساطیر ایرانی و زرتشتی از هم‌پیمانان و همدستان قوی اهریمن است. در حقیقت سپهسالاری او

را بر عهده دارد. توصیف آژ در بندهشن این گونه است: «آژ آن دیوی است که ... چون همه خواسته گیتی را به او دهند، انباشته نشود و سیر نگردد.» (بهار، ۱۳۹۷: ۱۲۰).

ذکر این نکته لازم است که دیو هم شخصیت آدم را دارد؛ یعنی نطق داشته، قدرت انتخاب دارد؛ از این جهت شخصیت انسانی دارد و هم از نظر بدنی قدرتمندتر از اغلب آدمیان مگر انسان‌های برگزیده و منجیان است، بنابراین آژ، از زمان حمله اهریمن به آفرینش تا زمان ظهور سوشیانت (منجی زرتشت) در تبهکاری‌ها با اهریمن همراه است. اهریمن در ابتدای تازش به آفرینش پس از جفت شدن با جده دیو، آژ را به عنوان سپهسالار انتخاب می‌کند (ر.ک. راشد محصل، ۱۳۶۶: ۵۹). آژ به عنوان سپاهید برگزیده شد و سردار راست و چپ وی گرسنگی و تشنگی است؛ بنابراین یکی از راه‌های چیرگی بر این دیو، پرهیز از زیادخوری و زیادنوشی است. از این رو پُرخوری بر نیروی آژ افزوده و از نیروی انسان می‌کاهد.

بخور آنچه داری و بیشی مجوی که از آژ کاهد همی آبروی

(فردوسی، ۱۳۷۹: ۴۶۹/۱)

آژ سه نقطه قوت دارد: چهر، بدون چهری و بیرون از چهر که اشاره به شکم، شهوت و آرزو دارد. چهری آنکه اندر خوردن است که جان بدو بسته است ... بیرون چهر آرزو بر هر نیکی که بیند یا شنود. در مورد دیو تعزیه نیز او هر حیوانی را که می‌دید می‌خورد، چرا که هم شکم چران بود و هم ضدیت با مخلوقات اهورایی داشت و از همین رهگذر نیز بود که با دیدن امام علی به وی تاخت (ر.ک. راشد محصل، ۱۳۶۶: ۱۲۴). در نگاه تطبیقی ذکر این نکته نیز خالی از لطف نیست که بر اساس یکی از متون تعزیه امام علی دست بستن دیو را به جهت مهیانمودن خلقت برای پیدایش انسان می‌داند؛ از این جهت شرایط آفرینش انسان در متون اوستایی با این متن تعزیه تطبیق دارد، چرا که در اندیشه ایران باستان پس از به‌پاخاستن اهریمن توسط جهی، وی در گیتی (عالم مادی) گاو و کیومرث را می‌کشد. پس از آن نبرد میان اهوراییان و اهریمن آغاز شده تا زمینه برای خلقت انسان فراهم گردد (ر.ک. هینلز، ۱۳۶۸: ۸۹-۹۱).

۴. ترومد/ ترومتی: دیو کبر و تکبر دیو زنی است که نخوت و تکبر و گستاخی می‌آفریند، درست برعکس سپندارمد که نماد تواضع است. این دیو سرانجام به دست سپندارمد از میان خواهد رفت. برخی این دیو را با دیو ناهیه که یکی از سر دیوان است یکی دانسته‌اند (همان، ۴۵).

۳. «ایشمه» (دیو خشم (اوستایی) aēšma دشمن "سروش" است. یعنی دیو خشم و خشونت بی‌حد، تجسم بی‌رحمی است. این دیو از دیوان اصلی سپاه اهریمن به‌شمار می‌رود که پیوسته درصدد برانگیختن ستیز و جنگ است و وقتی دیگر نمی‌تواند برای آفرینش

خوب، شری به وجود آورد، آنگاه توجهش را به سوی آفرینش بد معطوف می‌دارد و در اردوی بدان نزاع به پا می‌کند (هینلز، ۱۳۶۸: ۸۳). این دیو ارتباط نزدیکی با رشک دیو دروج کین و بدچشمی دارد.

ایشان هم‌افزاران خشم دیواند. چنین گویند که خشم را هفت زور باشد که آفرینش را با آن نابود کند، کیان و یلان به زمانه خویش شش زور از هفت زور را از میان بردند و یکی ماند... آنجا که خشم بنه دارد، بسیار آفریده را نابود کند و بس ویرانی کند همه بدی را بر آفریدگان هرمزد، خشم بیش آفرید. آن کیان و یلان از بدکنشی خشم بیشتر نابود گشته‌اند. (بهار، ۱۳۹۷: ۱۲۰).

بعدها خواهیم دید که یکی از ویژگی اصلی دیو در متن تعزیه‌ای پسا اسلام نیز، زندگی وی در دوره قبل از خلقت انسان است.

به جز این هفت دیو می‌توان از دیوانی نام برد که در قسمت‌هایی از رفتار دیو تعزیه که در قسمت دیونامه‌های پسا اسلام به آن اشاره خواهیم کرد بیشتر نمود دارند. دیوان زیر از آن جمله‌اند: رشک خودپسندی، آکه تش (akataša) دیو دروج و انکار که کارهای او باعث خشنودی دیو خشم می‌شود. آنا دیو زورگویی (بهار، ۱۳۹۷: ۱۲۱)، مهر دروج دیو ویران‌کننده جهان و کشنده اشون مرد (اوستا، مهریشت، کرده یکم، ۳۵۲)، استوئیدات دیو مرگ (اوشیدری، ۱۳۷۱: ۱۰۶)، بوتی (būiti) دیو بت‌پرستی، پتری‌متی دیو بدمنشی و تکبر و ترومندی دیو نخوت و غرور (آموزگار، ۱۳۹۵: ۴۱-۴۶؛ بهار، ۱۳۹۷: ۱۲۰-۱۲۲؛ مکنزی، ۱۳۸۳: ۶۴). حرص، آز، شهوت و اضطراب، فرزندان اهریمن‌اند (زمردی و نظری، ۱۳۹۰: ۶۲. هینلز، ۱۳۶۸: ۸۸). اژدهاک (aži dahāka) که دیو ویران‌کننده است و در پایان جهان، یک‌سوم آفریدگان را می‌بلعد و به آتش، آب و گیاه آسیب می‌رساند (هینلز، ۱۳۶۸: ۸۵).

۲.۲. دیو خدایان و انسان‌های دیو

خدایان در اساطیر ملل همه مظهر خوبی نیستند. گاه قهر آنها بدبختی و تیره‌روزی به بار می‌آورد. بسیاری از ایشان مانند خدایان ودایی و یونانی شکم‌باره و زن‌باره‌اند و از این روی است که مردم نه تنها به خدایان عشق می‌ورزند و ایشان را ستایش می‌کنند، بلکه ترس و بیم خدایان نیز در دل ایشان جای می‌گیرد. (بهار، ۱۳۷۶: ۲۸). گمانه‌ها در باره خدایان دوره اولیّه آریاییان این است که دسته‌های مختلف آریایی‌ها و محلّ اسکانشان در ایران یا هند، تفاوت‌هایی در عقاید خدامحورانه آنان پدید آورد که تجلی آن در تعیین دوگانه‌ی معنایی «اهورا - برهمن» و «اهریمن - دیو» نمودار گشت. برخی گفته‌اند دیو خدایان توسط مردم پرستیده می‌شدند. دیوان نام دسته‌ای از خدایان آریایی است که توسط مردم ایران پرستش می‌شده‌اند (اکبری مفاخر، ۱۳۸۷: ۵۲؛ همچنین ر.ک. آموزگار، ۱۳۷۱: ۱۶-۲۲).

دیو که نمادی از اهریمن یا یاور اهریمن است، در تاریخ ایران در قالب‌های گوناگون امتداد یافته است. پیشینه تاریخی آریاییان در ایران و هند، محققان را به این نتیجه رسانده که واژه «دئو» با ویژگی‌های خارق‌العاده آن در کنار ایزدان، وجه اشتراک آریاییان بوده است، اما با انشقاق میان آریاییان در ایران و هند، واژه‌های «آسورا - اهورا» و «دئو - دیو» معانی متضادی در میان دو ملت به خود گرفتند؛ کمالینکه تغییر مفهوم اندر یا ایندرا در فرهنگ ایرانی و هندی نیز از همین قسم است (Kellens, 1993: 599-602) Herrenschildt and (۲۹: ۱۳۷۶)؛ بدین ترتیب از این زمان به بعد، دیو در ایران، همواره بُعد منفی و اهریمنی داشته است. این واژه گاه به غیر آریایی‌ها فلات ایران نیز اطلاق می‌شده است (Kellens, and Pirart, 1988: 30-32). در زمان رواج زرتشتی‌گری به غیر مزدا پرستان گفته می‌شد (گاهان. ۳۲. ۶).

در اساطیر زرتشتی برخی از ایزدان به اشکالی از طبیعت مانند باد، باران، ژاله، گاو، اسب سفید (تیشتر) شتر، گراز، مرغی به نام وارغنه، قوچ، بز نرینه (بهرام) و ... درمی‌آیند (ر.ک. بهار، ۱۳۷۶: ۲۸)؛ از این رو افرادی که به این آفرینش‌های مقدس آزاری وارد نمایند، جزو دیوها محسوب می‌گردند (ر.ک. بهار، ۱۳۹۷: ۵۱). اهریمن، دیوان، جادوگران و پریان، هریک به گونه‌ای با درندگان، مارها، اژدهایان و خرفستران (جانوران موزی) مربوطاند (بهار، ۱۳۷۶: ۲۹). نادانی، زیان‌رسانی و بی‌نظمی ویژگی‌های اهریمن است و هدف او همیشه نابود کردن آفریده‌های اهورامزداست (هینلز، ۱۳۶۸: ۸۳).

انسان دیوان مردمانی بودند که بر آیین‌های کهن خود پایداری کردند و در برابر مهاجمان آریایی و دین جدید (مزدیسنا) از خود مقاومت نشان دادند. آموزه‌های رسمی دین مزدیسنا (که بر دوری و نفرت از دیوان تأکید می‌کرد- و سختگیری‌های مغان و روحانیون راست‌کیش) که آیین‌های کهن را تحمل نمی‌کردند- سبب شد تا به روایت‌های مربوط به دیوان شاخ و برگ داده شود؛ به گونه‌ای که به تدریج دیوان از دایره آدمیان حذف شدند و موجوداتی خبیث و غیرانسانی شناخته شدند که با آدمیان در تضادی همیشگی به سر می‌برند (ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۶۳-۶۴).

دیوان و مردمان دیوپرست، خون‌ریز هستند. آنان گیاه و هیزمی را که شایسته آتش نیست، در آتش انداخته، می‌سوزانند. دیوپرستان پشت گاو را خم می‌کنند، کمرش را درهم می‌شکنند و دست‌ها و پاهایش را دراز می‌کنند، آن‌گونه که به نظر می‌رسد قصد کشتن آن را دارند، اما او را نمی‌کشند. دیوان و دیوپرستان گوش‌های گاو را می‌پیچانند و چشمهایش را درمی‌آورند (یشت: ۱۴، ۵۴-۵۶).

در اشعار فارسی به هر کسی که رفتاری غیر انسانی داشته، نیز «دیو» گفته می‌شده است.

تو مر دیو را مردم بد شناس کسی کو ندارد ز یزدان سپاس

هر آنکو گذشت از ره مردمی ز دیوان شمر مشمرش آدمی
(فردوسی، ۱۳۷۹: ۲/۴۳۲)

بنابراین دیو گاهی موجودی است که متناسب با طینت بد خود، فعل بد انجام می‌دهد و گاهی خود آن بدی است. دیو در معنای اوستایی خود شخصیتی غیر قابل تغییر است اما در بیان انسانی آن تنها فردی گمراه است. چه بسا این موجود گمراه در شرایط خاصی در مسیر هدایت قرار گیرد. دیو داستان شست‌بستن، در شرایطی قرار می‌گیرد که از موجودی بد به موجودی خوب تبدیل می‌شود؛ بدین ترتیب دیو داستان تعزیه، مانند دیوان اوستایی خبث ذاتی ندارد.

۲-۳. دیو در دورهٔ پسا اسلام

معنای عمومی دیو به عنوان استعاره‌ای از اهریمن، ابلیس، شیطان، غول، جن، آل، دوالپای، نسناس و دیگر موجودات خبیث و شریر را می‌توان در متون و ادبیات شفاهی و رسمی دورهٔ اسلامی پیگیری کرد (ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۷۱).

با ورود اعراب به ایران جن به زودی با دیو تداخل معنایی پیدا کرد و به عنوان مفهومی کلی و فراگیر و اصل همهٔ موجودات مافوق طبیعی در نظر گرفته شد. به موازات روایاتی که دیو در آن مفهوم کلی و اساسی دارد و موجودات «جن» دیگر از آن به وجود می‌آیند، در برخی روایات سده‌های نخستین دورهٔ اسلامی نیز همین نقش را ایفا می‌کند. موجوداتی که زیرمجموعهٔ جن یا از جمله صفات آن هستند، عبارت‌اند از: غول، نسناس، شیطان، ابلیس، دوالپا، ام صبیان، آل، همزاد و حتی دیو. روشن است که نوعی تخلیط و ترکیب میان مفاهیم ایرانی و عربی پدید آمده که منشأ آن نزدیکی معنایی جن و دیو است (همان: ۷۵).

در دوران پسا اسلام افزون بر نگاه به جن و دیو در متون تفسیر قرآن و روایات ملاقات پیامبر یا اهل بیت یا اصحاب او با جنیان موافق و مخالف با اسلام، ماجراهای دیوان در ادبیات آیینی تعزیه نیز وارد شدند. به نظر می‌رسد ساختار این ادبیات مذهبی و آیینی رگه‌هایی از ادبیات اسطوره‌ای پیشااسلامی دارد؛ به عنوان مثال گناهان دیو در ادبیات پیش از اسلام و آنچه در متون اسلامی نقل شده کاملاً منطبق است. از سوی دیگر تنبیه کردن دیو توسط انسان کامل و در ادبیات شیعی امام علی، که باعث تنبیه و تحول دیو گناهکار است، عیناً در سایر اسطوره‌های موجود در پیش از اسلام یافت می‌شود. اسطوره «پتیاره در بند» که حکایت بستن شخصیت ماورایی و منفی به بند و زندانی نمودن آن است، در قبل از اسلام نیز وجود داشته است. روایات «پایان کار ضحاک» که بن‌مایه اسطوره «پتیاره در بند» است، از همین نمونه تنبیه دیوان توسط انسان کامل است. در متون مختلف ایرانی اعم از باستانی و اسلامی، بستن ضحاک در غاری در دماوند تا روز بازپسین وارد شده است. این

داستان در اساطیر دیگر جهان نیز شبیه دارد (ر.ک. آیدنلو، ۱۳۸۸: ۱۵-۱۷)، اما تنبیه شست‌بستن دیو تعزیه با اسطوره پتیاره در بند از جهاتی مشابهت و از جهاتی تفاوت دارد. ذات بد دیوان یکی از این شباهت‌ها و طولانی بودن مدت در بند بودن آنها یکی دیگر از وجود مشابهت آنها است، اما تفاوت اصلی آنها در انتهای ماجرا است.

دیو تعزیه تا قیامت زنده است اما در دوران پیامبر اسلام مسلمان شده، دیگر نماد پتیاره اسطوره‌ای نیست؛ حال اینکه دیوی چون ضحاک (اژدهاک) تا قیامت نقش پتیاره را دارد. تفاوت دیگر در محل در بند بودن است. معمولاً برای اسطوره «پتیاره در بند» محل خاصی وجود دارد؛ چندان که برای ضحاک غاری در دماوند محل زندان و بند او است، اما دیو تعزیه، آزاد است و برای درمان بند خود نزد افراد مختلفی در نقاط مختلف جهان می‌رود. تفاوت بعدی در روندی است که دیو تعزیه دارد. برای اسطوره «پتیاره در بند»، تنها وسیله ای برای بازداشت پتیاره است، ولی برای دیو تعزیه بند وسیله ای برای رشد و رفع رذایل دیو است؛ بدین ترتیب بند در داستان شست‌بستن، کارکردی تربیتی دارد اما بند اسطوره «پتیاره در بند» تنها محل نگهداری پتیاره است.

در بند کردن دیو برای ایجاد زندگی در زمین شبیه روایت متون زرتشتی از مبارزه اشو زرتشت با دیوان نیز است. پایان این داستان نیز با داستان پتیاره در بند و شست‌بستن متفاوت است. عمل زرتشت سبب رانده و کشته شدن دیوان است، تا جایی مناسب زیست انسان‌ها فراهم شود (ر.ک. ونیداد، ۱۹۰۴۷). در یشتها نیز خبر از رانده شدن دیوها به اپاختر، دوزخ تیره و جهان تاریک در زیر زمین آمده است (یشت، ۱۹، ۹۶، ۱۲)؛ بدین ترتیب مانند شباهتی میان داستان شست‌بستن و راندن دیوها توسط زرتشت وجود دارد که همان فراهم نمودن محیطی مناسب برای انسان است.

۲- ۴. متون تعزیه

مایه‌هایی از دیو در متون دسته اول اسلامی نیز وجود دارد (ر.ک. سوره ص: ۳۷). داستان دزدیدن انگشتری سلیمان و بر تخت نشستن دیو غاصب به جای آن حضرت، نبرد حضرت علی (ع) با جنیان در بئر العکم و حضور زعفر جَنّی و یارانش در کربلا برای یاری امام حسین (ع)، از مشهورترین قصص در ادبیات فارسی است. آنچه در متون مذهبی، حائز اهمیت است، درهم آمیختن دو مفهوم جن و دیو است که در بسیاری موارد، به جای هم به کار می‌روند.

دیوها در متون تعزیه هم حضوری فعال دارند و شاید علت آن، جاذبه‌های نمایشی دیوها باشد. تقریباً تمام داستان‌های مذهبی که از دیوها سخن گفته‌اند، به صورت مجالس تعزیه نیز درآمده‌اند. بعضی از این مجالس، عبارتند از: مجلس تعزیه حضرت سلیمان (ع) و بلقیس، مجلس تعزیه دو انگشتر دو اهریمن، مجلس تعزیه خاتم‌دزدی، مجلس تعزیه جنگ

محمد حنفيّه با عفريت، مجلس تعزیه بِئَرُ الْعَلَم، مجلس تعزیه روزی که دیوها روسفید شدند و مجلس تعزیه شست‌بستن دیو. در متون شش گانه تعزیه مورد بررسی این پژوهش، داستان دیو و تحوّل او در پنج بخش قابل تبیین است: نخست: زندگی دیو در زمان پیش از خلقت انسان؛ دوم: رذایل متعدّد که سبب مجازات وی می‌شود؛ سوم: مجازات وی به دست امام علی(ع)؛ چهارم: آوارگی و درخواست مکرّر از اولیا و پیامبران برای نجات خود و پنجم: رهایی از بند ظاهری و خباثت باطنی به دست امام علی(ع) در زمان پیامبر اسلام(ص).

۲. ۴. ۱. ویژگی‌های دیو پیش از مجازات

چنان‌که در متون دینی باستان مشخص است، تعدادی از دیوان مؤنث بوده‌اند (ر.ک. آموزگار، ۱۳۹۵: ۴۳ و ۴۶). در متون مربوط به داستان شست‌بستن، دیو مذکر است که این مسئله در برخی متون به اشاره یاد شده و در برخی دیگر به صراحت آمده است، نظیر: نره دیوی به مکه داخل شد... (م، گ ۵)

در متن ف از صفت عفريت استفاده شده که بیشتر در مورد زنان رایج است، اما چون شاعر شکل مذکر این صفت را به کار برده است، می‌توان تصوّر کرد که این دیو مذکر پنداشته می‌شده است:

طُرفه عفريت کوه‌مانندی که به سرپنجه کوه را کندی
(همان: ۱۲۲)

تقریباً در تمامی متون، ظلم و مجازات دیو پیش از خلقت انسان رخ داده - بین بیست و چهار هزار تا سیصد هزار سال قبل از آفرینش آدم ابوالبشر(ع) - و عمر وی تا دوران پیامبر اسلام(ص) ادامه پیدا کرده و پایان عمرش نیز بیان نشده است. این امر طبق اندیشه‌های باستانی در مورد دروج‌ها صدق می‌کند و احادیث اسلامی نیز بر آن تأکید می‌کنند (ابن شاذان القمی، ۱۳۶۳: ۱۲۹). تأکید بر مجازات دیو پیش از خلقت حضرت آدم(ع) مؤید اعتقاد شیعیان مبنی بر خلقت امام علی(ع) در کنار پیامبر اسلام(ص) پیش از آفرینش سایر انسان‌هاست (ر.ک. دیلمی، ۱۴۱۲: ۴۰۳/۲).

در نسخه م سی هزار سال پس از سیلی زدن امام به دیو، حضرت آدم ظهور می‌کند، اما دیو در زمان حضرت سلیمان(ع) مدّت بسته شدن دست خود را سی هزار سال بیان می‌کند.

مدّت سی هزار سال است این که مرا دست بسته است چُنین
(گ ۳)

این مدّت در نسخه ش نیز سی هزار سال بیان شده است:

پیش از تو به سی هزاران سال بودم اندر جهان بَری ز ملال
(گ ۳)

ولی طول این مدّت در نسخه ت، بیست و چهار هزار سال است:
 در بیست و چهار هزار سال ایچادم خلاق جهان نمود پیش از آدم
 (ص ۱۸۹)
 در نسخه ف نیز ماجرا مربوط به سی هزار سال پیش از خلقت آدم دانسته شده است:
 پیش از آدم به سی هزاران سال بوده ام در جهان بسی خوش حال
 (ص ۱۲۳)

اما در نسخه ح این رقم سیصد هزار سال است:
 که من پیش از آدم به سیصد هزار شمردم همی سال در روزگار
 (ص ۱۰۴)

گذشته از مطالب فوق که نشان می دهد تعزیه نویسان به مدّت زمان واقعی میان عصر پیامبران هیچ توجهی نداشته اند، جادارد بررسی شود چه خصوصیات منفی در این دیو وجود داشته است که او را مظهر شر نموده است. پیشتر اشاره کردیم که این مسأله کاملاً با ماجرای اشوزرتشت و مبارزه او با دیوان و نهایتاً راندن دیوها به زیر زمین قابل تطبیق است. دیوانی که تا پیش از آن روی زمین و در کنار آدمیان زندگی می کردند.

۲-۴-۱. ظلم، آز و اسراف

پُررنگ ترین صفتی که در متون تعزیه دیو به آن اشاره شده، «ظلم» است. در تعریف این واژه آمده وضع شی در غیر موضعش (ابن درید، ۱۹۸۸: ۲/۹۳۴)؛ همچنین واژه ظلمه به جهل و نادانی و شرک و فسق تعبیر می شود (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲/۵۲۸). اسراف «تجاوز کردن و در گذشتن از حدّ در هر کاری است که انسان آن را انجام می دهد (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲/۲۱۰). به طور کلی هر امری که از حد خود خارج شد و جنبه تعدی گرفت، ظلم است؛ از این رو مترادف آن را در فارسی، ستم گرفته اند. بنابراین با توجه به این معنای ظلم، رفتار دیو مانند کشتن بیش از حد، اسراف و کفر را در حیطه معنایی ظلم آورد. ظلم که بسامد زیادی در همه متون تعزیه شست بستن دارد و با واژگان مترادفی مانند ستمگر تأکید می گردد، به شکار بیش از اندازه و بی قاعده دیو اشاره دارد. از این رو مهم ترین گناهی که مرتباً یاد می شود و امام علی (ع) دیو را برای آن مجازات می کند، همین ظلم است. از آنجا که متن روایت (به جز در نسخه ت) به دوران پیش از خلقت آدم مربوط می شود، طبیعتاً ظلم دیو به حیوانات و بر هم زدن نظم طبیعت مورد نظر است. پیشتر بیان شد که یکی از ویژگی های دیوان، آسیب رساندن به طبیعت است (ر.ک. هینلز، ۱۳۶۸: ۸۵). حرص دیو و آزی که در شکار دارد و به صراحت یکی از متون، از شکار کردن به شکلی افراطی لذت می برد و از هر بیست شکار، یکی را می خورد او را ظالم

۲۵۶ / بررسی مقایسه‌ای گناه دیو و تحول آن...

و مسرف می‌نماید. در اینجا دیو تعزیه مانند دیوان اوستایی است که موجودات اهورایی را نابود می‌کنند (ر.ک. بهار، ۱۳۹۶: ۱۶۵).

در کتاب *تحفة المجالس* به‌عنوان قدیم‌ترین متنی که از داستان شست بستن دیو یاد کرده است، گناه دیو را به نقل از خودش چنین بیان می‌کند: «کار من همیشه آزار خلق بود و هیچ ذی‌حیاتی از دست من رهایی نداشت و در دل من ذره‌ای مطلقاً رحم نبود.» در نسخه م، داستان با توصیف دیو از قدرت خود و شکار همه حیوانات و انسان‌ها آغاز می‌شود:

گهی طعمه خود کنم بی‌درنگ ز جن و زانس و ز شیر و پلنگ
نباشند آسوده زین بی‌حیا نه وحش بیابان، نه مرغ هوا

(گک ۲)

امام علی(ع) نیز در زمان آزادی دیو، وی را با صفات ظالم و بی‌حیا خطاب می‌کند. صفت ظلم را هاتف نیز برای دیو به کار می‌برد:

به پاداش ظلم تو اینت سزاست که دست گرفتار بند بلاست (گک ۲)
در نسخه م، بیشتر ظلم دیو، کشتن و خوردن موجودات (خلق) یاد شده است و اگرچه این امور در مورد حیوانات، ظلم به شمار نمی‌رود، برای دیو، ظلم شمرده شده است. شاید جرم وی که سی‌هزار سال پیش از خلقت آدم در زمین زندگی می‌کرده و امام علی(ع) شست وی را بسته، برهم‌زدن نظم خلقت بوده است، زیرا او هر «خلقی» را می‌خورده و لابد چنین اجازه‌ای نداشته است. در میان هفت دیو اصلی باستانی ایندر دیوی است که آفریدگان را از نیکویی کردن باز می‌دارد. او ضد نظم و ترتیب است. (آموزگار، ۱۳۹۵: ۴۲)
هاتف:

ایا دیو ستمگر، باش شاکر محمد در جهان گردید ظاهر (گک ۵)

دیو:

دایم آزار خلق می‌کردم هر که گیر آمدم، همی خوردم (همان)
در نسخه ف، گناه دیو، اسراف دانسته شده است:

کار من بود جانور کشتن بیست را کشتن و یکی خوردن (گک ۱۲۳)
نسخه ت اگرچه با گرفتن و خوردن آدمی‌زادگان آغاز می‌شود، اما روند داستان مشخص می‌کند که مقتولان قبل از خلقت حضرت آدم زندگی می‌کرده و شاید نوعی دیگر از انسان‌ها بوده‌اند. در نسخه ح، تصویرسازی و استفاده از واژگانی که به دوران پیش از آدم مربوط می‌شود، دقیق‌تر از سایر متون است، زیرا بدون اشاره به انسان، تنها از آفریدگان یاد می‌شود. از نظر زمانی نیز، دیو ادعا می‌کند:

که من پیش از آدم به سیصد هزار
 شمردم همی سال در روزگار
 نه آب و نه آتش پدیدار بود
 جهانی نبود و جهان‌دار بود

(ص ۱۰۴)

در این نسخه تمام ظلم دیو متوجه حیوانات است و امام علی(ع) برای حفاظت از آنها، وی را سیلی زده و دستش را بسته است. در این متن، ترس دیو از امام علی(ع) زیادتر از سایر متون توصیف شده، به گونه‌ای که وی با دیدن امام علی(ع) بی‌هوش می‌شود. صفت اهریمن نیز در این متن، چند بار برای دیو به کار رفته است. در نسخه ر نیز تمام ظلم وی متوجه حیوانات است.

در نسخه ش در بیان دیو و ملک، ستم کردن بر هر موجودی (خلقان) به چشم می‌خورد. دیو دریدن موجودات را از اعمال خود می‌داند. در نسخه ش، امام علی(ع) در آستانه خلقت انسان، شست دیو را می‌بندد تا شرایط برای خلقت انسان فراهم گردد:

و آن گه برای راحت مردم، شه زمان ... بریست شست او به دو دست یداللهی (گ)
 (۱۱)

در اینجا نیز دیو اشاره دارد که وی سی‌هزار سال قبل از آدم در زمین ظلم می‌کرده است و این را مدت زمانی می‌توان دانست که برای زمینه‌سازی خلقت انسان لازم بوده است.

در این متن تصویری که از دیو ارائه می‌شود، آمیخته به صفت حرص و آز است، چنانکه دیو می‌گوید:

همی دزم، همی نوشم به دنیا مرا تا هست این گونه توانا (گ) ۲
 ۲- ۱- ۲. شرک و کفر

گفته شد که گاهی عنوان دیو به مردم غیر زرتشتی داده می‌شد. از این رو برای دیو بودن پرستش دیوان کافی بود. در داستان شست‌بستن دیو، یکی از گناه‌های مهم دیو شرک او بود که گاه با عنوان کافر و یا گبر نیز از او یاد می‌شود. در نسخه م، دیو در قسمتی که به توصیف امام علی(ع) می‌پردازد، وی را دشمن جان مشرکین می‌داند و از این سخن می‌توان این گونه نتیجه گرفت که یکی از ظلم‌های دیو شرک بوده است. فراموش نکنیم که در قرآن کریم، شرک بزرگترین ظلم انسان قلمداد می‌شود «إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (لقمان: ۱۳)؛ از این رو هنگامی که به دست امام علی(ع) شفا می‌یابد و دستش باز می‌شود، به دین اسلام می‌گردد:

دست من آن که بسته این باشد دشمن جان مشرکین باشد (گ) ۶

در نسخه ش پس از اندرزهای ملک، دیو به صراحت از شناخت خدا سر باز می‌زند:

من اندر دهر نشناسم خدا را ندارم ره خدای کبریا را (گ) ۲

در نسخه‌ت دیو در ابیاتی از خدا و حق یاد می‌کند و اینکه این افرادی که شکار وی هستند، حق روزی او کرده است؛ باین وجود، شکار وی او را کافر می‌داند: (بس اذیت بنموده است به ما این کافر)

البته این امر را می‌توان مرتبط با ساختار ادبی تعزیه دانست که در آن، برای اظهار ادب در برابر خدا، حتی شخصیت‌های منفی نیز متخلّق به بعضی آداب هستند. در نسخه‌ت ز امام علی (ع) دیو را با صفت کافر یاد می‌کند. در نسخه‌ت ش برای نشان دادن کفر دیو از واژه «گبر» استفاده می‌شود.

بر بست شست او به دو دست یداللهی زد یک طپانچه بر رخ آن گبر بدشعار (گک ۱۱)
۲- ۱- ۳. تکبر

گفته شد که ناهیه دیو نخوت و غرور در برابر سپندارمد قرار دارد (آموزگار، ۱۳۹۵: ۴۲) که گاه با ترمذ یکی دانسته می‌شود (همان: ۴۶). یکی از خصلت‌های بارز دیو تعزیه، کبر، نخوت و غرور آن است. در متن م برای نشان دادن تکبر دیو از واژه مست استفاده شده است.

ملاف این قدر بر خود ای دیو مست که آمد به کشتی عمرت شکست (گک ۲)
در متن ش نیز از واژه سرمست برای این منظور استفاده شده است چنانکه دیو می‌گوید:
در این دنیا مرا سرمست کردی فراز عالم را پست کردی (گک ۲)
در همین متن، امام علی (ع) دیو را با صفت مغرور مورد خطاب قرار می‌دهد:
ایا ملعون مردود خدادور تو تا کی می‌شوی بر خویش مغرور؟

(همان)

در متن ر بزرگ‌ترین گناه دیو که منجر به مجازاتش به دست امام علی (ع) می‌شود، تکبر وی در برابر خداوند دانسته شده است، اما زمانی که او نزد پیامبر می‌آید، این گونه از گناهان خود یاد می‌کند:

من پیش آدم آمده بودم هزار سال اندر زمانه باعث هر فتنه می‌شدم
هر روز بوده با همه ام فتنه و جدال رفتم که تا اذیت و آزار او کنم (همان: ۱۳۴)
اشعار آغازین نسخه‌ت ش از بی‌قیدی و سرمستی دیو سخن به میان می‌آید و این نکته که او از هیچ چیز تبعیت نمی‌کند. فرشته این متن نیز بر غرور وی تصریح دارد.
آن جوان چون غرور من را دید زد یکی سیلی ام به گوش چنان... (گک ۵)
۲- ۱- ۴. پرخاشگری (خشم)

در دوره آزادی دیو، توصیفی که از رفتار دیو ارائه می‌شود، عموماً ناظر به پرخاشگری برخاسته از خشم و غیرعقلانی است.

در زمان رو به سویش آوردم وز غضب قصد کشتنش کردم (ف: ۱۲۴)

الفاظی که در این باره به کار رفته، بیشتر خشم، غضب و کین است. در نسخه ت، دیو هدف خود را از کشتن نوجوان، کینه بیان می کند. گناهان دیو در نسخه ت در زیرمجموعه کین شامل خون ریختن، کشتن، آواره کردن از خانه و خوردن معرفی شده است. دو نفری که در نسخه ت به دست دیو می افتند، نوجوانند و این امر (کشتن نوجوانان) را نیز می توان به جرایم دیو اضافه کرد. باید توجه داشت که در متون باستانی، نوجوانی (۱۵ سالگی) سنی مقدس است چنانکه مهر در این سن متجلی می شود و از این جهت برای نشان دادن شدت گناهکاری دیو، از قتل و خوردن نوجوانان یاد می شود.

واژه کین در متن ش نیز به کار رفته است:

ایا ملعون، تو چندان بی حیایی که با شیر خدا از کین در آیی (گک ۲)

۲-۵. تحویل دیو

بر اساس آنچه که در روایات داستان شست بستن آمده، امام علی دیو را به دو صورت مجازات می کند. نخست سیلی به او می زند که مدتی بیهوش است و پس از بهوش آمدن تا زمان بعث پیامبر از جای سیلی خون و چرک روان است. دوم بستن شست او با یک تار مو یا لیف خرما. شابهت این قسمت از داستان با بن مایه «پتیاره در بند» بررسی شد. طبق روایت داستان هر کدام از این مجازات ها بخشی از رفتار ناهنجار دیو را اصلاح می کنند. دیو در مدت مجازات های خود سختی های زیادی را متحمل می شود و امکان خوردن و آشامیدن را از وی سلب می کند. در این مدت وی برای باز کردن دست خود نزد عده ای از اولیا الهی می رود - که البته در برخی متون اگرچه دیالوگی به آنها اختصاص نمی دهد اما ذکر می کند که دیو نزد آنها رفته است - و چون نتیجه ای نمی گیرد؛ نهایتاً به دست امام علی دست وی گشوده می شود و شفا می یابد. در دوره محنت وی، تحوّل در او پدید می آید که پس از شفا یافتن از خصلت های بد خود - که شاخصه های رفتاری وی در دوران آزادی بود - دست برمی دارد. بدین ترتیب دیو با درد و رنجی که می برد، دچار تحوّل درونی می گردد.

۲-۵-۱. سیلی برای رفع کبر

مراحل تحویل دیو از زمانی شروع می شود که وی سیلی محکمی از امام علی می خورد و دو شست وی به دست امام با لیف خرما یا به نقلی دیگر با تار مویی بسته می شود. سیلی به حدی شدید است که صورت وی زخم شده، تا زمانی که به دست امام شفا نگیرد از آن خون و چرک روان بود. این سیلی علاوه بر درد زیاد موجب تحقیر شدن دیو است. این هم در زبان حال دیو مشهود است و هم در زبان قال او. در متن *تحفه المجالس*، سیلی زدن برای دیو در برابر گناه تکبر وی آمده: «چون از آن شخص سیلی خوردم، در دست آن مانند پشه

۲۶۰ / بررسی مقایسه‌ای گناه دیو و تحوّل آن...

بسیار ضعیف و ذلیل و حقیر شدم.» نسخه م ضربه امام به صورت دیو او را به زیر پا می‌اندازد و این می‌تواند استعاره‌ای برای از بین بردن تکبر وی باشد.
ندانم که بود این جوان ای خدا به یک سیلی اش اوفتادم ز پا (گک ۲)
تحقیر دیو یکی از اهداف امام علی است که در متن ت بیان می‌کند:
من شیرم و تو نزد منی رو بهی حقیر اینک شوی به دست من ای بی‌حیا، اسیر (ص ۱۷۹)

در متن ف دیو خود به تأثیر سیلی در از بین بردن تکبر اشاره دارد:
من شدم با چنین شکوه به فر در کف او ز پشه‌ای کمتر (ص ۱۲۴)
یکی از جهاتی که دیو را تحقیر می‌کرد این بود که به خاطر درد مجبور بود در نهایت عجز به هر کسی از اولیا رو بزند و این امر با رفتار وی در دوران آزادی بسیار در تضاد است. در متن ح تحقیر شدن وی با عدم آزادی وی ذکر می‌گردد:
تو با این همه شوکت و یال و شاخ که تنگ است بر تو جهان فراخ (ص ۱۰۶)
این امر در واژگانی که دیو استفاده می‌کند محرز است؛ چنان که در مورد حضرت سلیمان می‌گوید:

که دیوی اذن پابوس تو خواهد چه فرمایی؟ بیاید یا نیاید؟ (نسخه م، گک ۳)
هم چنین در متن ش چنین می‌گوید:
برس بر دادم ای موسی دخیلم ز درد شست بین خوار و ذلیم (گک ۵)

...

گشته‌ام من چنان حقیر و ذلیل الامان الامان، دخیل دخیل (گک ۷)
دیو در روند تحوّل خود، واژگانی استفاده می‌کند که دوری وی را از تکبر را متذکر می‌گردد. چنانکه الفاظ وی در متن م در برابر پیامبر اسلام خیلی متواضعانه‌تر از الفاظ وی برای حضرت آدم است:

السّلام ای رسول کلّ جهان جان به قربانت ای شه دوران
عرض دارم به خاک پای تو من چاره‌ی درد من نما آسان (گک ۵)
در نسخه ت، به صراحت این عجز در بیان دیو اقرار گردیده است:
این گونه به درد و غم دچارم در هر نظری حقیر و خوارم (ص ۱۹۱)
علاوه بر تحقیر، درد نیز عامل دیگری برای خشوع و تحوّل دیو می‌گردد. در نسخه م آمده که دیو با درد همیشه دست به گریبان بوده و این درد با گذشت زمان تسکین پیدا نمی‌کرده است:

ای خدا، سی هزار سال گذشت درد من در زمانه چاره نگشت
چاره‌ام چیست ای خدای جهان؟ چه کنم من به درد بی‌درمان؟ (گک ۲)

۲-۵-۲. شست بستن، برای رفع ظلم، آز و اسراف

درد دیو فقط از سیلی نیست بلکه درد عدم امکان استفاده از دستان بسته شده نیز هست. دیو با دستان بسته دیگر نمی‌توان جانوری شکار کند و یا غذایی بخورد، در نتیجه از هزاران سال پیش از خلقت آدم تا بعثت پیامبر در روزه ای اجباری به سر می‌برد و این مشقت زیادی، بر او تحمیل می‌کند؛ در حالی که پیش از آن کشتار حیوانات صرفاً برای تفریح بود. ز درد ماجرای شست مردم که هرگز طعمه راحت نخوردم (گک ۶)

در متن ر نیز این گونه بیان می‌دارد:

خداوندا ز درد شست مردم به دنیا لقمه سیری نخوردم (ص ۱۲۸)

۲-۵-۳. استیصال برای رفع شرک

دیو با جمیع صفات رذیله خود از شناخت خدا سرباز می‌زد، اما در جریان داستان، از شدت درد واژگانی حاکی از رنج را به کار می‌برد و شکوه و زاری می‌نماید و در این مدت متعدّد از خدا یاد می‌کند؛ برای نمونه در متن م آمده:

نمی‌دانم الهی چاره‌ام چیست؟ به این دردِ گران تا کی کنم زیست؟
محمّد کی شود ظاهر به دنیا؟ الهی، چاره دردم بفرما (گک ۴)

این ذکر مداوم با یاد مرگ نیز همراه است چنانکه خود در متن م بیان می‌دارد:
روم در مگه با حال فسرده نه زنده بلکه با این جسم مُرده (گک ۵)
در متن ف استیصال دیو ناشی از درد، این گونه بیان می‌شود:

کس ندانست چاره دردم بلکه دردم زیاده شد هر دم (همان: ۱۲۴)

هرگاه دیو نزد پیامبران می‌رود و آن‌ها نمی‌توانند بند وی را بکشایند، بیشتر مستأصل می‌گردد؛ بدین ترتیب در متن ش، با ناکامی از هر پیامبر، عنصر ناامیدی در زبان حال دیو بیشتر نمود می‌یابد. این آشفتگی حال دیو با یاد مرگ نیز همراه است:

نمی‌دانم چه سازم من به دوران کجایی ای اجل؟ جانم تو بستان (گک ۵)

دو صد فریاد، دیگر نیست چاره به جز مُردن نباشد استشاره
کجایی مرگ؟ بر من شو خریدار که دارم غم به دل خروار خروار

(گک ۶)

این روند بیچارگی در متن ش تا جایی ادامه می‌یابد که در آخرین دعوت فرشته برای مراجعه به پیامبر اسلام، دیو کاملاً ناامید است. در این شرایط ناامیدی است که گشایش برای وی اتفاق می‌افتد. در متن ت ناامیدی و یاد مرگ پس از سیلی خوردن آغاز می‌گردد:

روم گوشه‌ای من به حال پریش کنم گریه تا بسپرم جان خویش (ص ۱۷۹)

به همین ترتیب در جای جای متن ت آرزوی مرگ و یاد خدا با هم آمده است، اما تفاوت میان متن ت و ش در این است که دیو در متن ت منتظر دوران پیامبر اسلام است و

در متن ش از آن خبر نداشته و در ناامیدی مطلق است که فرشته به وی خبر بعثت پیامبر اسلام را می‌دهد.

علاوه بر ذکر خدا و یاد مرگ صبر نیز در تحوّل دیو اثرگذار است. در متن *تحفه‌المجالس* این گونه از صبر دیو یاد می‌شود: «القصه صبر بسیار بر جور و جفای بی‌شمار در این مدت می‌کردم و همواره منتظر و در تفحص پیغمبر آخر الزمان بودم تا آن که الحال به خدمت شما رسیدم.» این امر در متن ف این گونه بیان شده است:

الغرض چون شنیدم این سخنان صبر می‌کردم از جفای زمان
صبر بر درد و داغ می‌کردم از محمد سراغ می‌کردم (ص ۱۲۶)
شکر نمودن نیز از صفاتی است که در پی تحوّل دیو، در وجود او نمایان می‌گردد.
گرچه در عمر خود جفا دیدم شکر کآخر رخ شما دیدم (نسخه م، گ ۵)
این امر در متن ت به طور مکرر مشاهده می‌گردد که دیو از فرشته برای معرفی پیامبران به وی تشکر می‌کند:

به‌به از این بشارت شادی شکر لله مراد من دادی (ص ۱۸۲)

۲-۵-۴. اسلام آوردن دیو

چنان که پیشتر بیان شد، یکی از صفات اخلاقی دیو کفر و شرک وی بود در متن ش امام علی عتّ سیلی‌زدن بر وی را این می‌داند که او از دین شرک جدا گردد: به یک سیلی تو را سازم مؤدّب که وامانی از این آیین و مذهب (گ ۲) وقتی شست دیو به دست امام علی (ع) باز می‌شود، وی اسلام می‌آورد و شیعه می‌گردد. این امر در تمامی متون وجود دارد؛ به عنوان نمونه در متن م آمده:

چون گشادی تو یا علی، دستم از غلامان در گهت هستم
باش شاهد که بی‌غم و اکراه گفته‌ام لا اله الا الله
هست احمد رسول خلق جهان تو امامی و هم خلیفه آن (نسخه م، گ ۶)

و یا در متن ح باز کردن شست را مشروط به اسلام آوردن وی می‌داند. اگر گردی امروز یزدان پرست نمایم تو را آن که دست تو بست (ص ۱۰۷) به همین ترتیب در تمامی متون این امر تصریح شده است.

۲-۶. بررسی تطبیقی

دیو آز در اساطیر زرتشتی در آخر جهان پس از آنکه مردم با کم‌خوردن و کم‌نوشیدن و پرهیز از کشتن با شهوت و آز مقابله کردند؛ تمامی دیوان را بلعیده حتی آهنگ اهریمن می‌کند (راشد محصل، ۱۳۶۶: ۶۲) که سروش، آز را کشته و هرمز اهریمن را از جهان بیرون می‌کند (بهار، ۱۳۹۶: ۲۸۳). در منابع اسلامی نیز به تعبیری نزدیک به این از آز یاد شده است؛ چنان که در حدیثی از امام صادق روایت شده: «زندگی دنیوی چون تمثالی

است که سر آن تکبر و چشم آن حرص و گوشش طمع و زبانش ریا و دستش شهوت و پایش عجب و خودپسندی و قلبش غفلت و رنگش فنا و نتیجه و آینده او زوال و نیستی باشد.» (جعفر بن محمد، ۱۴۰۰: ۱۳۸). در روایات دیگر همچنان که آز را بد می‌دانند به نکته‌ای تصریح می‌کنند که در متن تعزیه به طور پیوسته در جریان داستان حضور داشت و آن رنج ناشی از کبر بود. إتقوا الحرص فإن صاحبه رهین ذل و عناء (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱۵۴)؛ ترجمه: پرهیزید از حرص، پس به‌درستی که صاحب آن در گرو خواری و رنج است (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶: ۲/ ۲۵۳) یا در جای دیگر از شقاء الحرص (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۷۱)، بدبختی حرص (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶: ۳/ ۵۰) یاد شده است. تمام سختی‌هایی که دیو متحمل شد نیز از آن جهت بود که حرص ورزیده بود.

بستن شصت، دیو را مجبور به قناعت می‌کند. به‌نظر می‌رسد برای درمان آز، گرسنگی بهترین راه بود. چنان که بیان شد در متن زاداسپرم آمده در آخر جهان، مردم با کم خوردن و کم نوشیدن و پرهیز از کشتن با شهوت و آز مقابله می‌کنند (راشد محصل، ۱۳۶۶: ۶۲). در متون اسلامی نیز شبیه این امر وجود دارد. در حدیثی از پیامبر آمده است که شیطان نسبت به فرزند آدم به‌منزله خونی است که در رگهایش جریان دارد، پس تا می‌توانید با گرسنگی و تشنگی حرکت شیطان را کند سازید (ورام، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۰۱).

بنا بر اساطیر زرتشتی قبل از پادشاهی جمشید نیز دیوان توانسته بودند آسن خردی (خرد نظری) را بلدزدند و به همین سبب دست دیو آز بر مردمان باز شده و آشفتگی بر جهان حاکم بود جمشید توانست آسن خردی را از چنگ دیو بیرون کشد و جهانی آراسته و پیراسته و روشن را فراهم سازد (شجری، ۱۳۸۲: ۷۰). این‌گونه آز در برابر خرد قرار می‌گیرد. باید مد نظر داشت که در آیین‌های ایران باستان جهان به دو دسته اهوراییان و اهریمنان تقسیم می‌شد و در برابر هر دیو ایزدی وجود داشت و این دشمنان همیشگی بر اساس قدرت خود هماوردهایی و دستیارانی داشته‌اند و آز درحقیقت سپهسالاری اهریمن را بر عهده دارد (بهار، ۱۳۹۷: ۱۲۰). دشمنی آز با خرد در متون اسلامی این‌گونه آمده: «عقل سردار لشکر پروردگار است و هوی و فرمانده لشکر شیطان و نفس کشیده شونده میانه ایشان؛ پس هر یک از ایشان غالب شوند نفس در جایگاه آن خواهد بود.» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۵۰). دوران‌دیشی و خرد از عوامل ضعیف‌کننده آز هستند؛ از این رو باید مد نظر داشت که انتهای دور اندیشی رسیدن به مرگ و اتمام زندگی است. این‌گونه است که فردوسی در این باره می‌گوید:

چون دانی که ایدر نمایی دراز به تارک چرا بر نهی تاج آز
ز روز گذر کردن اندیشه کن پرستیدن دادگر پیشه کن (فردوسی، ۱۳۷۹: ۲۸۵)

در متن تعزیه به کرات در نسخ متعدد دیده میشود که دیو از سر استیصال و ناامیدی آرزوی مرگ میکند. این امر ارتباط مستقیمی با شکل‌گیری خرد و عاقبت اندیشی دارد. در متون اسلامی در حدیث مفصّلی از امام صادق آمده:

یادکردن مرگ شهوات و تمایلات نفسانی را از قلب آدمی نابود کرده و ریشه‌های غفلت را از دل کنده و قلب را به وعده‌های الهی تقویت نموده و طبیعت و فطرت انسانی را لطیف و نرم کرده‌است و نشانه‌های هوی و هوس را می‌شکند و آتش حرص و طمع را خاموش کرده و دنیا و زندگی دنیوی را در نظر انسان کوچک و خوار می‌کند. (جعفر بن محمد، ۱۴۰۰: ۱۷۲)

همان‌طور که دیدیم در متن تعزیه بارها شاهد هستیم که دیو از شدت درد ناله کرده، آرزوی مرگ می‌کند و به طور مداوم از خدا یاد می‌کند و به پیامبران توسّل می‌جوید، نوع سخن گفتن وی تغییر کرده، مؤدّب می‌شود. بدین ترتیب ضعف دیو و رنج بلند مدت وی، خرد و یاد مرگ را در وی تقویت می‌نماید. در این مرحله وی بارها به وضع خود فکر می‌کند؛ بدین ترتیب مظهر «آز» در جریانی از گرفتاری جسمانی به تفکر وادار شده، «خرد» در او پدیدار می‌شود و به این ترتیب، دیو متحوّل شده و می‌تواند به تعالی برسد.

۳. نتیجه‌گیری

نماد «دیو» به عنوان مظهر شرارت در دوران باستان با تحولاتی در دوران اسلامی نیز به حیات خود ادامه داد. این تحول در متون تعزیه، شست‌بستن بیشتر در این جنبه دیده می‌شود که دیو اگرچه موجود بدی است اما این بدی وی ذاتی نبوده و اکتسابی است و با قرارگیری در شرایط مناسب می‌تواند در مسیر هدایت قرار گرفته، رشد کند. دیو در دوران پیش از خلقت دارای رذایلی است که بزرگترین گناه ظلم و اسراف وی در قبال طبیعت است.

دیونامه‌های ایران باستان و تعزیه «بستن شست دیو توسط امام علی (ع)» به صورتی یکسان محدودشدن دیوان را به جهت فراهم کردن شرایط خلقت انسان دانسته‌اند. کشتار بی‌حد، پرخاشگری زیاد و تکبر دیو در برابر خدا، مهم‌ترین گناهان وی بودند که امکان تعقل را از دیو گرفته بود؛ بدین ترتیب دیو تبدیل به بی‌نظمی برای خلقت شده بود، از این رو دیو در داستان شست بستن با دیوان باستانی آز، ائشمه و آژدهاک و تعدادی از دیوان دیگر چون تکبر و بت‌پرستی شباهت قابل توجهی دارد. راه رهاشدن وی از رذائل اخلاقی نیز به راه‌های رهایی از شر دیو آز شباهت دارد؛ یعنی مبتلاشدن به گرسنگی‌ای که باعث پدیدآمدن قناعت و مهار آز و خشم و ظلم است، به دنبال آن خردمندی و تعقل را در وجود متحوّل شده‌ی دیو به ارمغان می‌آورد.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- قرآن کریم

- آذرگشسب، فیروز. (۱۳۷۸) *گاتها یا سرودهای آسمانی زرتشت*. تهران: فروهر.
- آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین. (۱۳۶۶). *شرح آقا جمال خوانساری بر غرر الحکم و درر الکلم*. مصحح: جلال الدین حسینی ارموی محدث. تهران: دانشگاه تهران.
- آموزگار، ژاله. (۱۳۹۵). *تاریخ اساطیری ایران*. تهران: سمت.
- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۱). «نقد و نظر: دیوها در آغاز دیو نبودند». *کلیک*. شماره ۳۰، صص ۱۶-۲۴.
- آیدنلو، سجاد. (۱۳۸۸). «نکته‌هایی از روایات پایان کار ضحاک». *فصلنامه علمی پژوهشی کاوش نامه*. سال دهم، شماره ۱۸، صص ۹-۴۸.
- ابراهیمی، معصومه. (۱۳۹۲). «بررسی سیر تحول مفهومی دیو در تاریخ اجتماعی و ادبیات شفاهی». *دوفصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه*. دوره ۱، شماره ۲، صص ۵۳-۸۲.
- ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸). *جمهره اللغة*. بیروت: دار العلم للملایین.
- ابن شاذان قمی، أبو الفضل شاذان بن جبرئیل. (۱۳۶۳). *الفضائل*. قم: رضی.
- اکبری مفاخر، آرش. (۱۳۸۸). «مینوشناسی اهریمن در اوستا و متون پهلوی». *جستارهای ادبی*. شماره: ۱۶۷، صص ۱۲۷-۱۴۹.
- اکبری مفاخر، آرش. (۱۳۸۹). «هستی‌شناسی دیوان در حماسه‌های ملی بر پایه شاهنامه فردوسی». *کاوش نامه*. سال یازدهم، شماره ۲۱، صص ۶۱-۸۷.
- اکبری مفاخر، آرش. (۱۳۹۱). «بنیادهای اساطیری و حماسی دیوان مازندران در شاهنامه». *پژوهشنامه ادب حماسی*. سال هشتم، شماره ۱۴، صص ۲۷-۵۹.
- اکبری مفاخر، آرش. (۱۳۸۷). «دیوان در متون اوستایی و فارسی باستان». *مجله مطالعات ایرانی*. سال هفتم، شماره ۱۴، صص ۵۱-۶۴.
- *اوستا* (۱۳۷۱). گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه. تهران: مروارید.
- اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۷۱). *دانشنامه مزدیسنا (واژه‌نامه توضیحی آیین زرتشت)*. تهران: نشر مرکز.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۶). *جستاری در فرهنگ ایران*. تهران: فکر روز.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۶). *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: آگاه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۰). *ادیان آسیایی*. تهران: چشمه.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۷۷). *یشت‌ها*. تهران: انتشارات اساطیر.

۲۶۶ / بررسی مقایسه‌ای گناه دیو و تحول آن...

- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. مصحح: مصطفی درایتی. قم: دفتر تبلیغات.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۴۱۰). *غرر الحکم و درر الکلم*. مصحح: سید مهدی رجایی. قم: دار الکتاب الإسلامی.
- جعفر بن محمد. (۱۴۰۰). *مصباح الشریعة*. بیروت، اعلمی.
- حیدری، حسین؛ قاسم پور، محدثه. (۱۳۹۴). «ناسازگاری سیمای اهریمن و دیوان در شاهنامه با متون زردشتی»، *مجله پژوهش‌های ادیانی*. سال سوم، شماره ۵. صص ۳۳-۹.
- دارمستر، جیمس. (۱۳۸۲). *مجموعه قوانین زردشت یا وندیداد اوستا*. تهران: دنیای کتاب.
- دهقانیان نصرآبادی، کاظم. (۱۳۹۲). *نسخه‌های خطی تعزیه در شهرستان تفت*. مجمع ذخائر اسلامی، دفتر اول.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲). *إرشاد القلوب إلى الصواب*. قم: شریف الرضی.
- راجی کرمانی، ملابمانعلی. (۱۳۹۵). *حملة حیدری* (ج اول). به تصحیح نجمه حسینی سروری (و دیگران). چاپ سوم. کرمان: انتشارات دانشگاه باهنر کرمان.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۴). *مفردات الفاظ قرآن*. تهران: مرتضوی.
- رجاء زفره‌ای، محمدعلی. (۱۳۸۷). *مجالس تعزیه*. به کوشش محمدحسن رجاء زفره‌ای. نسخه خطی فاقد شماره، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- زمردی، حمیرا؛ نظری، زهرا. (۱۳۹۰). «ردپای دیو در ادب فارسی». *فصلنامه علمی- تخصصی علامه*. شماره ۳۱، صص ۹۸-۵۵.
- شاکر تفرشی، میرزا بابا نایب، *مجلس شست‌بستن دیو*، نسخه خطی به شماره ۲۰۲۴۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- شجری، رضا. (تابستان ۱۳۸۲). «تحلیل و بررسی عنصر آز در شاهنامه فردوسی». *پژوهشهای ادبی*، شماره ۱. صص ۸۲-۶۵.
- فارغ گیلانی، *فارغ نامه*. نسخه خطی به شماره ۷۵۶۵ / ۵ در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۹). *شاهنامه*. بر اساس چاپ مسکو. به ویرایش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- فرنیغ دادگی. (۱۳۹۷). *بندهش*. به کوشش مهرداد بهار. تهران: توس.
- کرمی، اکرم؛ پارساپور، زهرا. (تابستان ۱۳۹۵). «بازشناخت تحلیلی گونه‌های کمترشناخته شده در نوع ادبی شعر علوی». *فصلنامه نظریه و مطالعات ادبی*. دوره ۱، ش ۳، صص ۷۸-۵۵.
- لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. مصحح: حسین حسینی بیرجندی، حسین، قم: دار الحدیث.

- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳) *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- راشد محصل. (۱۳۶۶). *گزیده‌های زادسپرم*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- معین‌البکا، میرزا باقر. *مجلس شست‌بستن دیو*. نسخه خطی شماره ۲۰۲۴۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- مکنزی، دیوید نیل. (۱۳۸۳). *فرهنگ کوچک پهلوی*. ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نادعلیزاده، مسلم؛ محمدی، مهدی. (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی ساختار و محتوای شش روایت منظوم از داستان شست‌بستن دیو». *دوفصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه*. سال هفتم. شماره ۲۷، صص ۲۷-۵۱.
- ورام بن ابی‌فراس، مسعود بن عیسی. (۱۳۶۹). *مجموعه ورام، آداب و اخلاق در اسلام ترجمه تنبیه الخواطر*. مترجم: محمدرضا عطایی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- هینلز، جان (۱۳۶۸) *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. تهران: چشمه.
- ب. منابع لاتین**
- Herrenschmidt, Clarisse; Kellens, Jean (1993), "Daiva", *Encyclopaedia Iranica*, 6, Costa Mesa: Mazda, pp. 599–602
- J. Kellens, and E. Pirart, (1988) "Les textes vieil-avestiques I", *Wiesbaden*, pp. 30-32, 133-40

